

УДК 002.2

О. В. Антоник

Українська академія друкарства

КНИГОЗНАВСТВО ЯК СИСТЕМНЕ ЗНАННЯ ПРО КНИГУ І КНИЖКОВУ СПРАВУ: РИНКОВІ МОЖЛИВОСТІ

Обґрунтовується доцільність системного підходу у вивченні книги як основного об'єкта книгознавства. Аргументується теза про системність теорії і практики книжкової справи. Окреслюються деякі шляхи актуалізації книгознавчої теорії стосовно ринкових умов функціонування книги та книжкової справи.

Книга, книжкова справа, книгознавство, принцип системності, соціологія книжкового ринку, товарознавство книги, книготорговельний асортимент, купівельний попит

Наукове знання, виражене у фактах, поняттях, гіпотезах, законах та теоріях, формується поступово і з часом потребує узагальнення та систематизації, послуговуючись при цьому пізнавальним інструментарієм та базовими принципами.

Основна історична закономірність книгознавства полягає в тому, що воно тривалий час розвивалось як сума окремих дисциплін; на різних етапах то одна, то інша дисципліна присвоювала собі право бути узагальнюючою інтегративною наукою про книгу, що засвідчувало тенденцію до розширеного трактування об'єктної сфери досліджень. З іншого боку, автономний теоретичний розвиток кожної з таких дисциплін призводив до виникнення проблем, розв'язання яких потребувало виходу на вищий, наддисциплінарний рівень, оскільки це були проблеми загальнокнигознавчого світоглядного характеру.

Історична еволюція формування теоретичного знання про книгу дає можливість виокремити декілька базових принципів — логічної детермінації, функціональності, історизму і системності [8].

Принцип логічної детермінації трактується як основна теоретична передумова у пізнанні змістових чинників книги як ідсального явища; він дає можливість дослідникам встановити значення і смислові зв'язки різних елементів, параметрів, аспектів і явищ книги.

Принцип функціональності спрямований на виявлення особливостей побутування книги в суспільстві, її соціальної ролі, місця у книжковому репертуарі та книжковій культурі загалом. Традиційно функціонування книги співвідноситься, насамперед, з поняттям читання, хоч її буття в суспільстві починається з моменту виходу у світ; відтак читання, якщо розглядати книгу як засіб відображення і спосіб формування свідомості, корелюється з реальними чи передбачуваними змінами у суспільстві.

Реалізація принципу історизму у пізнанні книги збагачує книгознавство знаннями про основні тенденції розвитку книжкового процесу, дає необхідну історичну базу для формування теоретичного знання про книгу.

Особливе значення для удосконалення і розвитку наукового знання про книгу має принцип системності. У науці поняття системи трактується порізному. Назагал під системою вчені розуміють певну множину взаємопов'язаних елементів, що має стійку єдність, цілісність і володіє інтегральними властивостями і закономірностями.

Що дає підстави усвідомлювати книгу як систему?

По-перше, те, що систематизація — важлива функція наукового пізнання; її значення особливо зростає в наш час, коли експонентне зростання інформації не завжди трансформується в логічно упорядковану систему. Деякі вчені не без підстав стверджують, що все ХХ ст. проходило під знаком створення принципу системності і його впровадження в книжкову справу. Сьогодні можна констатувати, що системний підхід, збагачений типологічним методом, став одним із найпродуктивніших загальнонаукових методів у книгознавстві.

По-друге, сама книга усвідомлюється всіма суб'єктами книжкової справи як складна інтегрована система змісту і форми, кожний елемент якої «задається», детермінується системою загалом, певними «материнськими» орієнтирами. До цих елементів належать цільове призначення, тема, жанр, характер викладу, мова і стиль, творчі засоби і прийоми автора, поліграфічне виконання, дизайн, ілюстративний матеріал тощо. Система як якісно нове утворення набирає якісно нових властивостей, яких немає у її окремих компонентів, але засвідчують органічну цілісність явища чи процесу, що вивчається (в нашому випадку — книги). При цьому доречно зазначити, що основним системоутвірним чинником, від якого залежать особливості видання, шляхи його просування на книжковому ринку і, відповідно, успіх у покупців, є цільове або функціональне призначення книги, яке обумовлює інші її характеристики. Найпростіший об'єкт системності у книжковій справі — книга-індивід; складніший — книжкове середовище, соціальна сфера і книга в контексті зовнішніх умов її функціонування.

По-третє, системний підхід органічний для книжкової справи ще й тому, що книга є елементом інших суспільних систем, пов'язаних з її створенням і використанням. Вона розкриває свої властивості як конкретний, індивідуальний предмет, артефакт духовної і матеріальної культури, лише у суспільному середовищі, яке є «лакмусовим папірцем» щодо виявлення її якісних характеристик. Отож принцип системності передбачає ширший, соціальний контекст аналізу книги. Цілісно ця системність означена у тріаді М. Лісовського «книговиробництво — книговикористання — книгоопис» чи у триєдності М. Рубакіна «автор — книга — читач» [12].

Керуючись принципом системності при моделюванні явищ і процесів, у яких книга є невід'ємним компонентом, можна брати до уваги або форми і способи її існування у книжковій справі: 1) автор — книга — редактор;

2) автор — книга — художник; 3) книга — бібліотечний фонд; 4) книга — книготорговельний асортимент, або ті суспільні сфери, які вона «обслуговує»: 1) книга — освіта; 2) книга — наука; 3) книга — дозвілля тощо. Вінцем цієї системної ієрархії, імовірно, буде метасистема — людське суспільство загалом, в якому книга є важливою константою, що є споживчою вартістю, інструментом формування культури, духовності, інтелекту.

При цьому важливо пам'ятати, що прямим і опосередкованим результатом функціонування книги в суспільстві є змінені її засобами соціальна свідомість. В яку сторону відбуватимуться ці зміни, залежить від стану книжкової справи, у якій авторський твір стає реальністю, трансформується у книжкове видання і завдяки якій реалізується суспільне значення книги.

Отже, системність є важливою доміантною ознакою теорії і практики книжкової справи. Антиподом системності є хаос, що неминуче призводить до занепаду книжкової культури, яку не відродить і не замінить жодна комп'ютерна цивілізація. Передбачаючи наприкінці 90-х рр. XX ст. бурхливий розвиток комп'ютеризації у сфері комунікації, відомий історик і теоретик книжкової справи О. О. Говоров стверджував: «щодо книги ясно одне: при випереджувальному розвитку всіх сучасних засобів масової інформації роль книги збережеться і навіть посилиться; сама книга буде розвиватися під впливом мас-медіа. Розвиток усіх засобів виготовлення і поширення книги йтиме у напрямку подальшої уніфікації форм і технологій, доступності і корисності для кожної людини» [5, с. 218].

Так чи інакше, але бурхливий розвиток інформаційного суспільства призвів до появи ситуації, яку окремі вчені кваліфікують як «кризову» стосовно традиційної книги; ведуться активні дискусії щодо шляхів співіснування книжкової та електронної комунікації. В. Маркова, українська дослідниця книжкового дискурсу в культурологічному контексті, акцентує увагу на тому, що «виникнення нових носіїв інформації і розмови про витіснення ними звичної для нас книжки викликає панічний страх для людей книжкової культури. Не знімає стану напруження і спроба представити зміну форми книжки як закономірний результат її розвитку, що не порушує її сутнісної функції як інструмента комунікації» [11, С. 25]. Справді, сутнісні ознаки книги (інформативність, семіотичність, матеріальність) стабільні, незалежно від зміни техніко-технологічних засобів і матеріальної конструкції.

Відомий теоретик сучасного книгознавства А. О. Беловіцкая стверджує: позаяк ідеологія організації твору у видання лежить у межах предмета книгознавства, електронна книга теж є законним об'єктом книгознавства, тобто зміна носія не знищує книгу, а лише змінює її форму [4, С. 219]. Відповідно книгознавство, нагромадивши чималий матеріал світоглядного, філософського, соціологічного, теоретико-методологічного характеру, змушене розширювати об'єктну сферу та дослідницький інструментарій; до цього його спонукають системний підхід та багатопланова природа книжки, яка продовжує займати провідне місце в соціокомунікативному середовищі.

Еволюція книгознавчої теорії, що активно прогресувала у другій половині ХХ ст., викристалізувалась у вигляді чотирьох основних напрямів: традиційного, інформаційного, альтернативного та інтегративного [7].

Традиційний ґрунтувався на комплексі наукових дисциплін, що вивчають пов'язані з книгою процеси. У межах інформаційного напрямку книга нівелювалась до рівня інформаційного засобу, аналізувалась через призму масових комунікацій. Альтернативний напрям «розгойдував» книгознавчу науку, відрізаючи її органічні частини і не замислюючись про «надійність» самостійного плавання. Інтегративний напрям, що актуалізувався з розвитком соціальних комунікацій, передбачав подальший розвиток книгознавства у складі наук «інформативно-комунікативного циклу».

Ці напрями демонструють бурхливий розвиток науки про книгу, яка, однак, була суттєво відірвана від потреб книжкової справи, що теж «набирала обертів» і ставила такі завдання, які традиційне книгознавство, навіть з елементами нових теоретичних узагальнень, не допомагало вирішувати. Отож вченим довелося шукати нових принципів, методів, засобів і моделей аналізу практичних процесів і теоретичних побудов, що вилилось у «третє відродження» книгознавства наприкінці 1980-х років.

На початку 1990-х рр. у зв'язку з переходом до ринкових відносин знову стає актуальним лозунг про єдність теорії і практики книгознавства як єдиного науково-дослідного комплексу. Нагадаємо, що «друге відродження» книгознавства після його занепаду внаслідок руйнівної заідеологізованої дискусії «На книгознавчому фронті», яка була штучно нав'язана вченими на початку 1930-х рр., відбулось у 1960-ті рр. і трансформувалось у наукові концепції (комплексності, функціональності, системності), що знаменували невпинний рух науки про книгу.

В умовах ринкової конкуренції в потужних «обіймах» наук соціально-комунікативного циклу книга, книжкова справа та книжкова політика загалом зазнавали суттєвих змін. Книгознавство було змушене оперативнo відреагувати на реалії часу. Залишаючись і надалі системною наукою про книгу і книжкову справу, що вивчає суть, закономірності, процеси і форми функціонування книги як об'єктивного явища соціальної дійсності, воно збагачувалося діяльнісно-прагматичним змістом, «ринковою» оболонкою. І хоч суть книги як наукової категорії та зміст теоретичного вчення про неї не змінювався в ринкових умовах, змінилася під впливом нових технологій її матеріально-конструктивна форма, функціональна спрямованість, структура попиту, поведінка споживачів, — усе це обумовлювало необхідність нових акцентів у книгознавчих дослідженнях.

Відомий представник російського прагматичного книгознавства Б. Ленскій ще на світанку пострадянських ринкових відносин, що формувались у сфері книжкового бізнесу, зазначав в одній із публікацій: «Не може бути двох міркувань про те, що вихід з кризи, у якій опинилось російське книговидавництво сьогодні, і шляхи інтеграції його у світову книжкову індустрію можна знайти,

лише опираючись на висновки і рекомендації вчених-книгознавців» [10, с. 15]. Аналогічною на той час була ситуація в українському книжковому середовищі (через недосконалість ухвалених законів і поправок до них вона стагнувала на довгі роки).

У нових умовах у розвитку книжкової справи та у книгознавстві відбулася зміна парадигм. Для книгознавчої теорії ці роки були не лише переломними, але й випробувальними; вони супроводжувалися глобальними, але зовні малопомітними змінами, обумовленими стихійною практикою книжкової справи. Чинники ринкового існування книги на початку третього тисячоліття розширили дослідне поле книгознавства, активізували маркетингові дослідження книжкового ринку та його окремих сегментів, спонукали до пошуку нових акцентів у системі «книговиробництво — книгопоширення — книговикористання».

Перспективні напрями розвитку науково-дослідної і практичної діяльності, започатковані в останнє десятиріччя ХХ ст., стосувалися різних галузей і проблем книжкової справи. Ключовим завданням книгознавчої науки стало вивчення процесу формування і задоволення суспільних потреб у книзі і читанні, створення галузевої соціологічної служби та банку соціологічної інформації на основі систематичного вивчення читацьких інтересів та купівельного попиту серед різних груп населення. Починає активно формуватися соціологія книги як паритетна з книгознавством наукова дисципліна, що вивчає книгу в контексті її суспільного функціонування. Конкретно-соціологічні дослідження книги і читання 1970-х і 1980-х рр., «прискорення» яким надала функціональна концепція книгознавства, стали ретроспективним фоном для вивчення й аналізу соціології книги; нагромаджений теоретико-методологічний інструментарій і практичний досвід потребували корегування й адаптації у ринковому середовищі. Актуалізація подібних досліджень обумовлювалася соціальною природою книги, розвитком її функцій, змінами у читацьких інтересах та купівельних потребах.

Ринкові акценти спонукали до трактування видань як «товарної продукції», яка функціонує у системі товарно-грошових відносин, має сложивчу вартість і дає прибуток. Відтак стала знову затребуваною прикладна книгознавча дисципліна — товарознавство книги, яка, до речі, вже викладалась у 50-х–60-х рр. ХХ ст. у навчальних закладах товарознавчо-торговельного спрямування. Серед інших завдань вона мала б вивчати функції та властивості книги, її корисність, взаємообумовленість усіх внутрішньосистемних елементів, серед яких найважливішим є зміст, через призму цільового і читацького призначення [1]. Зауважимо, що відомий український книгознавець Г. Швецова-Водка серед найважливіших функцій книги виокремлює товарну, хоч, на думку автора, реальна цінність і вартість книги не збігається з тією ціною, за якою вона продається, оскільки зміст і саме існування книги «сплачені» суспільством наперед [13, с. 23].

Для того, щоб успішно конкурувати на ринку, видавець мусить бути добре обізнаним з вимогами до якості різних груп книжкової продукції. Такі знання дає типологія книги як розділ книгознавства, спрямований на розподіл видань на основі системного критерію, що «вбирає» достатні і необхідні ознаки (зміст; цільове і читацьке призначення; семіотику книги, її матеріально-конструктивне вирішення) та книжкова квалілогія як інтегративна наукова дисципліна, що вивчає якісний аспект буття та функціонування друкованої продукції.

Обстоюючи системність книжкової справи, харківська дослідниця О. Афанасенко виокремлює у ній чотири підсистеми: книгостворення — книговидання — книгорозповсюдження — книгоспоживання. Ядром її схеми, яка не відзначається особливою оригінальністю, але чітко виокремлює структурні одиниці книжкового ринку, є споживач, на задоволення потреб якого зорієнтована діяльність усіх підсистем. Отже, основна мета книжкового ринку — створити якісну книжкову продукцію, зорієнтовану на оптимальне задоволення купівельного попиту, який обумовлюється читацькими інтересами суспільства, колективу, особистості.

Таким чином, які б посії інформації ми б не досліджували, — книжкові чи лекційні, основним суб'єктом книгознавчого знання буде читач; його формування та удосконалення — центральна проблема вчених-книгознавців та практиків книжкової справи. Виховання читача, який згодом стане покупцем книжкової продукції і забезпечить економічне функціонування книжкового ринку, пропаганда книги і читання в суспільстві, особливо ж — серед дітей і молоді — нагальна потреба часу, що потребує залучення теоретичного потенціалу, нагромадженого й узагальненого практичного досвіду.

Шлях до оптимального задоволення купівельного попиту на книжкову продукцію лежить через структуру читачьких потреб за принципом «загальне — особливе — одичне», що дає можливість моделювати асортимент будь-якого книготорговельного підприємства з урахуванням різноманітних потреб у книзі. Оптимальний книготорговельний асортимент може бути представлений асортиментним мінімумом, орієнтованим на задоволення загальносуспільних потреб у книзі (своєрідний «наскрізний» асортимент, незалежно від місця розташування книгарні); асортиментним ядром, орієнтованим на задоволення потреб у соціальній інформації певної групи людей, об'єднаних фаховими (чи іншими) інтересами; асортиментним профілем — найвужчою частиною асортименту, орієнтованою на задоволення індивідуальних, особистісних потреб у книзі, що забезпечує його динамічність і гнучкість. Лише у такій органічній єдності і взаємодоповненості всіх елементів типологічної моделі книготорговельного асортименту бачиться його оптимальна структура при певних перевагах асортиментного ядра, яке, власне, творить «обличчя» книгарні, її неповторність на фоні інших книготорговельних підприємств [2].

Ми означили лише декілька напрямів функціонування книжкової справи, що базуються на книгознавчій теорії. Системна наука про книгу і

книжкову справу продовжує активно розвиватись, є самодостатньою, продуктивною і зрілою науковою силою, здатною вирішувати як внутрішні завдання на рівні «метатеорії» (методологія, понятійний апарат, співвідношення з іншими дисциплінами), так і зовнішні, серед яких — суспільна роль книги, закономірності розвитку книжкової справи, формування видавничого репертуару та книготорговельного асортименту на основі ринкового попиту, взаємозв'язки в системі «книга — читач», типологія книги, концептуальні завдання культури та якості книги, економіка книги. Без напрацювань у сфері фундаментальних проблем книгознавства, без теоретичного аналізу емпіричних знань неможливо розробляти рекомендації для подальшого розвитку всіх галузей книжкової справи.

1. Антоник О. В. Споживні властивості книги як товару: ринкові акценти / О. В. Антоник, Н. Н. Зубко // Поліграфія і видавнича справа. — 2006. — № 2 (44). — С. 20–30.
2. Антоник О. В. Типологічне моделювання книготорговельного асортименту: теоретичні аспекти / О. Антоник // Поліграфія та видавнича справа. — Львів, 2004. — Вип. 41. — С. 166–171.
3. Афанасенко О. Книжковий ринок України як система: питання формування та розвитку / О. Афанасенко // Вісник Книжкової палати. — 2005. — № 8. — С. 7–10.
4. Беловицкая А. А. Информация и книга / А. А. Беловицкая // Наука о книге: традиции и инновации: к 50-летию сборника «Книга. Исследования и материалы»: материалы XII междунар. науч. конф. по проблемам книговедения (Москва, 28-30 апреля 2009 г.). — 2009. — Ч. 1. — С. 215–219.
5. Говоров А. А. Место и роль книговедения в решении актуальных задач совершенствования советской книжной торговли / А. А. Говоров // Книжная торговля: опыт, проблемы, исследования. — М.: Книга, 1985. — Вып. 16. — С. 214–222.
6. Гречихин А. А. Книжное дело как система / А. А. Гречихин // Издательское дело: обзорная информация. Информпечать. — М.: Кн. Палата, 1990. — Вып. 4. — 80 с.
7. Ельников Н. Б. Книговедение как наука: от шестидесятых к двухтысячным / Н. Б. Ельников // Книга. Исследования и материалы. — 2002. — Сб. 80. — С. 161–186.
8. Ельников Н. Б. Междисциплинарный синтез книговедческого познания (основополагающие принципы) / Н. Б. Ельников // Книга. Исследования и материалы. — Сб. 79. — М.: ТЕРРА, 2001. — С. 46–75.
9. Ковальчук Г. Развитие теории книгознавства на современном этапе (огляд матеріалів XII Міжнар. наук. конф. з проблем книгознавства (Москва, 28-30 квітня 2009 р.)) / Г. Ковальчук // Бібліотечний вісник. — 2009. — № 5. — С. 44–53.
10. Ленский Б. О некоторых проблемах книговедения в период перестройки / Б. Ленский // Книга. Исследования и материалы. — 1998. — Сб. 56. — С. 15–18.
11. Маркова В. Трансформация книжки в условиях информационного общества: культурологический подход / В. Маркова // Вісник Книжкової палати. — 2005. — № 9. — С. 25–28.
12. Семенюк Е. П. Системный подход к изучению книги и его взаимосвязь с другими общенаучными подходами / Е. П. Семенюк // Книжкова та інформаційна справа: матеріали науково-технічної конференції. — Львів: Укрполіграфінститут ім. Ів. Федорова, 1976. — с. 8–14.
13. Швецова-Водка Г. М. Документознавство: навч. посіб. / Г. М. Швецова-Водка. — К.: Знання, 2007. — 398с.

КНИГОВЕДЕНИЕ КАК СИСТЕМНОЕ ЗНАНИЕ О КНИГЕ И КНИЖНОМ ДЕЛЕ: РЫНКОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ

Обосновано целесообразность системного подхода в изучении книги как основного объекта книговедения. Аргументируется тезис о системности теории и практики книжного дела. Намечаются некоторые пути актуализации книговедческой теории в рыночных условиях функционирования книги и книжного дела.

BIBLIOLOGY AS SYSTEM KNOWLEDGE ABOUT THE BOOK AND BOOK BUSINESS: MARKET OPPORTUNITIES

The expedience of the system approach to the study of book as a basic object of bibliology is grounded. A thesis about the systemacy of the theory and practice of book business is argued. Some ways of actualization the bibliological theory are outlined in relation to the market conditions of book functioning and book business.

Стаття надійшла 07.09.2010

УДК 655.4/5

В. І. Теремко

Інститут журналістики

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СТРАТЕГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВИДАВНИЦТВА ЯК ДЖЕРЕЛО ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ І ПЕРСПЕКТИВ

Розкриваються сутнісні особливості стратегії як чинника розвитку видавництва та ефективності його діяльності. Досліджуються основні види корпоративних стратегій видавництва і джерела їх забезпечення.

Видавництво, стратегія, стратегічний потенціал, ключові фактори успіху

У забезпеченні життєдіяльності, конкурентоспроможності видавництва стратегічна проблематика має фундаментальний характер і ключове значення. З нею пов'язані процеси самоусвідомлення, соціального призначення, життєвості, стійкості видавництва, досягнення ним передбачуваних і бажаних перспектив, у її надрах формується зміст комунікаційних сигналів автора, видавництва суспільству і цільовим аудиторіям. Із розумінням її енергетичної значущості починаються знання джерел власної конкурентної сили, спроможність забезпечити досягнення видавництвом високої ефективності на основі переваги у знаннях, мисленні, уміннях. Формування надто важливого для успішної діяльності комплексу переможця теж починається з обізнаності про неї, віри в її спроможності.

Інтелектуально-емоційний пафос такого розуміння і ділового підходу масштабно і влучно втілений у дещо екстравагантних словах одного із найпомітніших у світі маркетологів Джека Траута: «Залорука успіху — не в найкращих людях та їх найкращому ставленні до справи. Не у чудових інструментах та вдалій кадровій політиці. І не в ефективній організації компанії. Все це допоможе вам, але не винесе на самісіньку вершину. Головне — це правильна стратегія» [7, с. 13]. Бо саме вона окреслює і прокладає шлях до